

התמודדות זרם-העובדים עם קליטת העלייה הגדולה בראשית המדינה – גישה מערכתית, חינוכית-חברתית, משלימה למחקר הקיים*

יובל דרוך

מטרתו של מאמר זה היא הצגת גישה מערכתית כוללת, חינוכית וחברתית כאחת, לסוגיית הקליטה החינוכית של גלי העלייה ההמונית/הגדולה בישראל – בנוסף לעבודות החשובות שנעשו עד כה בתחום זה, שהתמקדו בסוגיות הפוליטיות שבין המפלגתיות לממלכתיות ובין החוגים הדתיים לתנועת העבודה: 'חקר המקרה' המדגים זאת הוא התמודדות זרם-העובדים, מקום המדינה ועד פירוקו ב-1953, עם גלי העלייה הגדולה. זרם-העובדים מהווה דגם מייצג משום שבתקופה הנדונה כלל למעלה משליש ממערכת החינוך והיה חלק מהממסד של תנועת העבודה, שהיתה בשלטון. באמרנו 'העלייה הגדולה' או 'ההמונית' כוונתנו לקליטה הראשונה, שמקום המדינה ועד ראשית 1949, לתקופת מחנות העולים שעד מאי 1950 ולתקופת המעברות שאחריה; מאמר זה, המתמקד בזרם-העובדים בלבד, ידון בקליטה החינוכית של זרם זה עד פירוקו ב-1953. מכשלונו היחסי של זרם-העובדים בקליטת העלייה הגדולה ניתן ללמוד משהו על הדרכים המערכתיות הרצויות לביצועה בתחום החינוכי גם כיום – שיש, כמובן, להתאימן לאוכלוסיות ולנסיבות המשתנות.¹

* הרחבה לתזה שהוצגה בכנס הבינלאומי לרגל ארבעים שנות המדינה, 'עשר השנים המעצבות – 1945-1955', שהתקיים באוניברסיטת תל-אביב ב-21-24 במאוס 1988, ועיקריה כלולים בחוברת תקצירי הכנס.

1. גלי העליות נמנו על-פי צ' צמרת, ימי כור ההיתוך: ועדת חקירה על חינוך ילדי העולים (1950), קריית שדה-בוקר 1993, עמ' 19-22. לרקע הכללי ניתן להרחיב רבות גם אצל: מ' נאור (עורך), עולים ומעברות 1948-1952: עידן, 8, ירושלים תשמ"ו. במונח 'עלייה גדולה' משתמש בעיקר צמרת, ואילו המונח השגור 'עלייה המונית', שיש לו קונוטציה שלילית, נכלל למשל במרבית פרקי עידן הנ"ל. במאמר זה בחרנו ללכת בעיקר בעקבות צמרת. בתחום ההיסטוריה של החינוך בעולם רווחת כיום גישה הקושרת את תולדות החינוך של סוגיות מוגדרות לקביעת מדיניות באותן סוגיות בהווה, בעיקר כשמדובר באותו קונטקסט גיאוגרפי; כאן הסתפקנו ברמזי מסקנות אפשריות, שהובאו בסיום, תוך סיוג השוואה אפשרית למה שהשתנה משנות החמישים לימינו בתחום קליטת העלייה. דוגמאות לגישה זו ניתן לראות, למשל, אצל: H. Silver, *Education: Change and the Policy*; L. Cuban, *How Teachers Taught*, New York-London 1990.

הגישה המערכתית החינוכית-חברתית של המאמר מתבססת על שלושה מעגלים קונצנטריים: מערכת תכניות הלימודים במעגל הפנימי; מערכת גורמי החינוך בבית הספר ומחוצה לו, ה'סובבים' את התכניות ומוציאים אותן מהכוח אל הפועל; ומערכת החברה על גורמיה החינוכיים והאחרים המשפיעים על תוכני הלימודים והפעילויות החינוכיות. גורמי החברה מעורבים בדרכים שונות בקבלת החלטות קוריקולריות (של תכניות לימודים) וחינוכיות, וגם אותם יש לקחת בכל חשבון חינוכי, היסטורי ועכשווי. בהיות שלוש המערכות הללו 'מערכות פתוחות', חייבים להיות ביניהן מנגנוני איזון וכילול (אינטגרציה): איזון בין המגמות הקוריקולריות והחינוכיות השונות - ובינן לבין החברה הסובבת; כילול כל גורמי החינוך והחברה הללו לצורך מטרה משותפת - במקרה זה קליטת העלייה הגדולה בידי זרם-העובדים בשנים 1948-1953.

התזה הבסיסית שתפורט להלן היא שזרם-העובדים אמנם הקדיש מאמצים ומשאבים רבים יחסית לקליטת העלייה, אך לא היו איזון וכילול בין שלוש המערכות האמורות ועל כן הוא התקשה לעמוד במטרה שהציב לעצמו. תזה זו כוללת בתוכה את המאבקים שכבר נחקרו על הישרדותו של זרם-העובדים בתוך תנועת העבודה ומחוץ לה, למול תפיסת הממלכתיות של בן-גוריון - והיא תשלם להלן את הפן החינוכי שטרם נחקר.²

כיוון שמטרת המאמר היא הצגת גישה משלימה לגישות הפוליטיות המקובלות, נביא את תמונת המקרו הכוללת ולא ניכנס לפרטים רבים מדי. ההשלמות הנוגעות לקליטה החינוכית - במעגלי 'תכניות הלימודים' ו'החינוך' - נסמכות כולן על מקורות ראשוניים. ב'מעגל החברה', לעומת זאת, הובאו רק עיקרי הדברים, שכן ההיבטים החברתיים-פוליטיים נחקרו כבר בידי אחרים: החוקרים א' כפכפי (על ביטול זרם-העובדים ב-1953), צ' צמרת (על ועדת פרומקין, שדנה ב-1950 בחינוך העולים החדשים), ד' הכהן (על קליטת העלייה בימיה הראשונים של המדינה) וא' דון-יחיא (על משבר החינוך ויחסי הדתיים ותנועת העבודה באותה תקופה). בקיים כבר נמעיט אפוא ונפנה את הקוראים למחקרים המסייעים הללו.³

York-London 1989. תיאור על ישימותה של הגישה ההיסטורית-עכשווית בישראל - המביא גם את עיקרי דרכו החינוכית של זרם-העובדים הנדון כאן - ראה אצל: י' דרור, 'החינוך החברתי' כ'חינוך לערכים' - מ'זרם העובדים' לימינו, בתוך: ר' שפירא וא' כשר (עורכים), רשפים, תל-אביב 1991, עמ' 235-252; י' דרור, החינוך החברתי-ערכי בזרם העובדים בתקופת המנדט (1921-1948), תל-אביב 1994.

2. תיאור מפורט של שימוש בגישה המערכתית הקונצנטרית הזו ראה אצל: י' דרור, 'התהוותן של תכניות הלימודים בתחום הקיבוץ בתנועות הקיבוציות', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1984. תמציתה של הגישה המערכתית המוצעת במקור זה הופיעה גם במאמרו 'מרכזיותם של מושגי "איזון" ו"כילול" בחומרים הכתובים של תכניות הלימודים כחלק מיישום קוריקולרי של "גישת המערכות הפתוחות"', עיונים בחינוך, 49-50 (1989), עמ' 281-296.

3. אייל כפכפי, מדינה מחפשת עם: ביטול זרם העובדים בחינוך, תל-אביב 1991; צ' צמרת, 'ועדת פרומקין', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 405-439; הנ"ל, ימי כור

לצד החיוב במאזן העשייה החינוכית של זרם-העובדים בתחום קליטת העלייה יש לציין את עצם גידולו בהתאם לצרכים - ואת הניסיון להתאמת פעילויות ה'מטה' הקוריקולריות והחינוכיות שלו למצב שהשתנה, כפי שנפרט בהמשך. זרם-העובדים הקים כיתות ובתי ספר חדשים במחנות העולים, בשכונותיהם וביישוביהם החדשים. בשנת תש"ח התחנכו בזרם 28,500 ילדים ב-385 מוסדות ובידי 1,750 מורים וגננות - לעומת למעלה מ-140,000 בתשי"ג (מתוכם 70% מילדי העולים), ב-1,850 מוסדות חינוך שבהם עבדו 6,500 מורים וגננות! ובהשוואה לזרמים האחרים: בתש"ח היו 50% מבתי הספר היסודיים של הזרם-הכללי, 25% של זרם-העובדים ומספר דומה של זרם-המזרחי - לעומת מצב כמעט הפוך בתשי"ג, ערב חוק החינוך הממלכתי: 43.4% של בתי הספר היו של זרם-העובדים, רק 27.1% של הזרם-הכללי, 19.1% של 'המזרחי', 8.3% של אגודת-ישראל (שבתש"ח לא נכללו במניין) ו-2.1% בתי ספר ללא זרם מוגדר.⁴ בכורה זו, שבא עמה גידול של פי חמישה לערך מההיקף הקודם, לזוהה בשורה של פעילויות קוריקולריות וחינוכיות שלא הספיקו להדביק את קצב הגידול ואת הצרכים המשתנים. אלה, נוסף למלחמת ההישרדות של ראשי זרם-העובדים הביאו לקשיים בקליטה החינוכית של העלייה החדשה. חוסר האיזון והכילול של זרם-העובדים בהתמודדותו עם קליטת העלייה ההמונית ניכרו, כפי שנרצה להוכיח להלן, בכל שלושת מעגלי התכניות, החינוך והחברה ובקשרים ביניהם.

פעילותה של הוועדה הפדגוגית, שהחלה עוד לפני קום המדינה והתנהלה במסגרת התנדבותית, לא הספיקה עוד להתמודדות עם צורכי העלייה הגדולה, וב-1951 הקים זרם-העובדים את המחלקה הפדגוגית, שהעסיקה בשכר - במשרות מלאות או חלקיות - את ראשי מדורי הגיל השונים ואחרים. המחלקה המשיכה להכין את תכניות הלימודים שבסדרת 'קווים', באמצעות הוצאת הספרים ההסדרותית 'מסילות', דאגה לספרי לימוד ולספרות-עזר דידקטית, ואף סייעה בחלק מהעשייה הקוריקולרית הזו גם לבתי הספר של הנוער-העובד.⁵ על אף שהמשיכו לפתח את הסילבוסים (רשימות התכנים הנלמדים) שב'קווים' ופירטו אותם בשורה של תכניות וספרי לימוד, המעגל הקוריקולרי לא היה מאוזן דיו בתכניות זרם-העובדים בשנים 1948-

ההיתוך; דבורה הכהן, 'מדיניות הקליטה של העלייה הגדולה בישראל בשנים תש"ח-תשי"ג', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 1984; א' דון-יחיא, 'שיתוף וקונפליקט בין מחנות פוליטיים - המחנה הדתי ותנועת העבודה ומשבר החינוך בישראל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1976.

4. 'בתי"ס היסודיים לפי הזרם בשנים תש"ח-תשי"ב', ארכיון העבודה [להלן: אה"ע] IV 1484/215; 'זרם העובדים בהנהלת המרכז לחינוך בראשית תשי"ג', בתוך: 'במרכז לחינוך', אה"ע IV 1625/215, עמ' 2; 'י' בנטויץ, החינוך במדינת ישראל, תל-אביב 1960, עמ' 72.

5. על פעילויות המחלקה הפדגוגית בכלל, ובתחום הקוריקולרי בפרט, ניתן ללמוד מסיכומי הוועדה הפדגוגית (עד אוקטובר 1949; אה"ע IV 1392/215), ששינתה מאז את שמה למועצה הפדגוגית המרכזית וגם סיכומיה התפרסמו (אה"ע IV 1410/215). המועצה הפדגוגית היתה המוסד הציבורי שליווה את המחלקה הפדגוגית בפעילויותיה החל מ-1951, והתכנס כשש פעמים בשנה.

1953, בשלושה מובנים הנוגעים לקליטת העלייה הגדולה: א. הערכים המודגשים במוצהר היו ציוניים-סוציאליסטיים מובהקים, על-פי ייחודו האידיאולוגי של הזרם, ופחות מדי יהודיים – מרכיב שחסר מאוד לבאים, שמרביתם עלו מתוך כורח ולא מטעמים אידיאולוגיים. ב. בפועל, לעומת זאת, רשימת התכנים בתכניות הלימודים דמו יותר ויותר לאלו של הזרם המתחרה האחר, הזרם-הכללי, שדווקא הבליט את המכנה המשותף היהודי. ג. התכניות נטו, כבר מהכיתות הגבוהות של בית הספר היסודי, לכיוון הפורמלי-הישגי, ללא איזון מספיק עם הגישה הפרוגרסיבית והבלתי-פורמלית שבה היה ייחודו הדידקטי של זרם-העובדים ושעליה התבססה השפעתו הערכית-חברתית על חניכיו. לשון אחר: מן ההיבט הערכי המוצהר היו תכניות הלימודים ייחודיות יותר מדי לזרם-העובדים, בעוד שמההיבט התוכני הממשי התמוסס ייחוד זה כמעט כליל, ואילו הייחוד הדידקטי היה מועט מדי: לא היה כמעט איזון בין המרכיבים הערכי, התוכני והדידקטי בתכניותיו של זרם-העובדים, ועל כן הן לא כוללו למערכת קוריקולרית אחת, שלמה ועקבית בכתובים ובעשייה על-פיה בכיתות – כפי שנפרט ונדגים להלן.

תכנית הלימודים 'קווים', ג, נדפסה לראשונה בתש"ט, ונדפסה מחדש בתשי"א – לאחר שטיוטותיה נתגבשו בוועדה הפדגוגית של זרם-העובדים בעיקר בתום שנות הארבעים. דגשיה הציוניים-סוציאליסטיים בולטים כבר ב'יסודות החינוך לזרם-העובדים', ובהם: (ג) להקנות לילד את הכרת הערך של תנועת העבודה בארץ ובעולם ושותפות גורלו עמה; לעורר בו את להט השאיפה לכונן משטר חברתי חדש וצודק, ללא ניצול וללא מעמדות; (ד) להקנות לילד את הערכים של תנועת העבודה בציונות ולטפח בו כושר להגשמה חלוצית בחיי יום-יום. פירוט התכנית אכן הדגיש את כל אלה: ב'נושאים המרכזיים לכיתה ג' היה סעיף מיוחד 'בחברה ובציבור הפועלים', וב'חגים ומועדים' היה סעיף: 'יום ההסתדרות, לעבודה (לקראת האחד במאי), יום תל-חי'; ב'נושאים המרכזיים לכיתה ד' מלבד דגש על 'לעבודה ולחברות – לקראת האחד במאי' ועל 'המשק המקומי, בעיר, בשכונה או בכפר' נכללו גם הסעיפים 'מוסדות ההסתדרות' ו'אישים': סיפורים מתולדות חייהם ופועלם של הרצל, ביאליק, א"ד גורדון, ברנר וטרומפלדור בקשר לימי הויכרון. ה'דגשים הסוציאליסטיים והציוניים בנושאים שמהם צריך היה לבחור שבעה-שמונה ל'לימוד הספרות' בכיתה ה' מדברים בעד עצמם: (א) במשפחה; (ב) הנער בארצו; (ג) הידים העובדות; (ד) בין אדם לחברו; (ה) ילדים מקופחי גורל; (ו) מראות מולדת; (ז) האדם והחי; (ח) שבת ומועד; (ט) כיסופים לציון; (י) בנתיבי יצירה; (יא) העובד העברי בשדות המולדת; (יב) על משמר הישוב; (יג) עובדי העולם; (יד) במרתבי העולם. למעלה מחמישים פריטים ב'תכנית להוראת האגדה בביה"ס העממי' הוקדשו ל'בין אדם לחברו'. ב'לימודי הטבע בביה"ס העממי בעיר ובמושבה' הודגשו, בנוסף ל'פיתוח החושים ... טיפוח כוחות השכל ... וגיבוש האופי', מטרות סוציאליסטיות-הוליסטיות מובהקות, עם היבטים לאומיים: 'הרחבת אופק הראיה ותפיסת העולם הכוללת; [פיתוח] הבנה ויחס של הערכה כנה להישגי האנושיות במלחמת הקיום; הרגשת אחריות לקיומם וחובה

התמודדות זרם-העובדים עם קליטת העלייה הגדולה

להרחבתם; קשר נפשי עמוק למולדת; הבנת עקרונות החיים'. מקצוע 'מעמדי מובהק' היה 'הסברת ההווה בביה"ס', שנועדה

לחנך ולהכשיר את הילד להבנת הגורמים המניעים את יחסי הכוחות בחברה מצידם המוסרי, התרבותי והכלכלי. הבנה וידיעה אלו יקלו על התמצאותו בשאלות השעה מתקופת חינכו ... [ו]כאדם וכאזרח בעתיד. הם יסייעו גם לגיבוש השקפת העולם והשקפת החיים שלו ... חברת הילדים, מוסדותיה, יחסיה ההדדיים, תביעותיה ופעולותיה הציבוריים ישמשו בסיס ראשון לפיתוח הכושר של הבנת המתרחש בהווה וסיגול הרגלים ויכולת לפתור בעיות חברה ופרט. אמצעי עזר להדרכה בשאלות ההווה ישמשו: א) השיחה החברתית; ב) שילובם של מומנטים ציבוריים ופוליטיים במקצועות לימוד מתאימים; ג) העיתונות הפיריודית; ד) שידורי הרדיו; ה) ביקורים במוסדות ציבוריים ותנועתיים, קואופרטיבים, בתי חרושת, שכונות פועלים וכו'; ו) מפי אורחים, שליחים וכו'.

ניתן להוסיף דוגמאות דומות מתכניות אחרות, גם של בית הספר התיכון - אך נסתפק כאן באלה.⁶

עדות לדגשים ציוניים-סוציאליסטיים אלה מצויה גם בחוזרים העוסקים בהשתלמויות המתכנים, בפרט החדשים שבהם. באפריל 1949 התקיימו ימי עיון לגננות ומורים צעירים בעבודה' כקורס חובה ש'יוקדש לשאלות פדגוגיות וללימוד תנועת העבודה'.⁷ באותה שנה נקבעה במוסדות זרם-העובדים מתכונת 'מקצועות ההוראה בקורסים להשתלמות למורים עולים: ההסתדרות ומוסדותיה (15 שעות); זרם העובדים בחינוך (15 ש' - כולל בעיות חינוכיות מעשיות); מיתודיקה למקצועות הספרות, תנ"ך וחשבון (30 ש'). בשעות אה"צ יקוימו שיעורים בזמרה, התעמלות, משחקים וכיוצ"ב.⁸ הדגשים הערכיים והמתודיים הייחודיים לזרם הובלטו גם בתכנית ה'קורס להשתלמות למורים בבתי"ס התיכוניים ובכיתות ההמשך שנכנסו לעבודה בשנים האחרונות': 'תנועת הפועלים בארץ (20 ש'); ערכי ההסתדרות (20 ש'); ערכי החינוך של זרם העובדים (30 ש'); בעיות החינוך התיכוני (15 ש').⁹ מכל הדוגמאות האלה עולה שהשפעות הערכים, התכנים והשיטות של החינוך בברית-המועצות ובמרכז אירופה ניכרו היטב בתכניות הלימודים של זרם-העובדים דאז: מחנכו המרכזיים היו מה'מין' המפא"יי של תנועת העבודה, שהפנים חלק מההשפעות

6. 'קווים', ג, תל-אביב תש"ט/תשי"א, עמ' 5, 23-25, 40-41, 66-67, 95-96. ניתוח נוסף, מפורט ומתמשך, גם לתכניות הלימודים התיכוניות, ניתן לקרוא אצל י' דרור, 'התהוותן של תכניות הלימודים' (לעיל, הערה 2); וכן לגבי תקופת המנדט, ששלהיה השפיעו על התקופה הנדונה במאמר, אצל הנ"ל, החינוך החברתי-ערכי בזרם העובדים בתקופת המנדט, עמ' 27-94.

7. 'לח' במעון הילדים מהפיקוח על הגנים, 23.3.49, אה"ע IV 959/215.

8. 'לח' א. גלמן - סיכום דיוני הוועדה בשאלת הקורס הראשון למורים-עולים, 16.6.49, אה"ע IV 673/215.

9. 'חוזר מס. ל', ארגון עובדי החינוך לזרם העובדים, 24.1.1951, אה"ע IV 1351/215.

הסובייטיות על אף שהתנגד לרובן, אך גם מאנשי מפלגות השמאל, שזיקתם לברית- המועצות הגיעה לשיאה באותן השנים (מדובר במפ"ם ה'גדולה', שבתוכה אנשי השומר-הצעיר ואחדות-העבודה כאחד). תופעה דומה של העדפה ערכית של הדגשים הציוניים-סוציאליסטיים על פני היהודיים-מסורתיים ניכרה בכל גישת 'כור ההיתוך' החינוכי של גלי העולים בתוך היישוב הוותיק, שתפורט בהמשך, ובמיוחד ב'מחנות הנוער', שנועדו לסוציאליזציה מכוונת של נערים יוצאי תימן.¹⁰

את הייש' הציוני-סוציאליסטי המוצהר בתכנית 'קווים' מ-1951 יש להשוות למרכיב לימודי היהדות בה - ובתכנית של הורס-הכללי. תכנית 'קווים' כללה בכיתות ה'-ח' ארבע שעות שבועיות ללימודי 'ציונות ותנועת העבודה', ארבע ש"ש ללימודי 'חברה' אקטואליים ושלוש ש"ש לחקלאות (לבד מ-24 ש"ש לעבודה לסוגיה); לעומת זאת נלמדו באותן שנים 15 ש"ש תנ"ך, ו-22 ש"ש לשון וספרות עברית. תכניות הלימודים של בתי הספר היסודיים הכלליים באותן שנים מגלות חסרון מוחלט של לימודי ציונות, חברה, חקלאות ועבודה, 18 ש"ש בלבד שהוקדשו לעברית (ארבע שעות פחות), ולעומת זאת 19 ש"ש תנ"ך (ארבע שעות יותר); לימודי המשנה (4-6 ש"ש) ודברי הימים (7 ש"ש) היו דומים בהיקפם בשני הזרמים.¹¹ בדיקת התכניות, כפי שהורו אותן בפועל, מלמדת גם היא על חוסר במה שנלמד בתחומי היהדות - היהדות במובנה התרבותי (חגים ומועדים, טקסי מעבר אישיים ועוד). רבים מהעולים החדשים ובניהם דווקא חסרו לימוד שיטתי ומסודר בתחומים אלה - והמורים בדרך כלל לא יכלו לענות על הדרישות. וכדברי משה אביגל, מבכירי הזרם, במועצת החינוך של ההסתדרות באוגוסט 1948:

זה שנים רבות, וביחוד בזמן האחרון כשנפסקה עלייתם לארץ של מורים בעלי תרבות עברית מקורית, שקיבלו ב'חדרים' ובישיבות, מודגש דוחק רב

10. לקריאה נרחבת ומקיפה בסוגיית הקשר לברית-המועצות שאותו הוליכה התנועה הקיבוצית, ראה: אייל כפכפי, אמת או אמונה, ירושלים תשנ"ב. על גישת 'כור ההיתוך' בכלל ראה צ' צמרת, ימי כור ההיתוך. על תכניות הלימודים במחנות הנוער ליוצאי תימן ראה שם, עמ' 83-86. מחקרו זה של צמרת מאשש את התזה בדבר העדפתו של היישוב הוותיק - זרם-העובדים בפרט - את התפיסה הציונית-סוציאליסטית על זו היהודית, או, כלשון החוקר: 'חבית אבק השריפה של מלחמת תרבות בארץ-ישראל בין חילוניים לדתיים היתה שנים רבות טעונה, והיא היתה עתידה להתפוצץ בשלב כלשהו. ... כל מסכת היחסים בין הציבור החילוני הקולט והציבור הדתי-מסורתי הנקלט, בין עולם ערכים אחד לעולם שונה ממנו, היתה תלויה על בלימה בימי ראשית המדינה ... מאבק התרבויות - התרבות הארץ-ישראלית החדשה והתרבות המסורתית - היה במידה רבה מאבק שאי-אפשר היה למנוע' (שם, עמ' 31).

11. ההשוואה בין בתי-הספר היסודיים של זרם-העובדים לאלה של הורס-הכללי נערכה על-פי 'קווים', ג (לעיל, הערה 6), ומערכת 'שעות הלימודים בבתי-הס לבנות ובתי-הס המעורבים הכלליים' בתל-אביב, שנכללה במאמרו של י' עזריהו, 'החינוך בתל-אביב', בתוך: החינוך העברי בארץ-ישראל: כתבי יוסף עזריהו, רמת-גן תשי"ד, עמ' 172-176. החינוך בתל-אביב היה אחד ממעוזיו וממאפייניו של הורס-הכללי, ולכן המאמר, שנכתב בראשית שנות החמישים, משקף את הנעשה בזרם-הכללי בכללו.

התמודדות זרם-העובדים עם קליטת העלייה הגדולה

במורים להומניסטיקה בכיתות ד'-ח' של ביה"ס העממי. בתי המדרש למורים בארץ, כבודם במקומם מונח, מוציאים בכל מחזור רק מורים מעטים מאד המסוגלים להורות כהלכה, בהקף הדרוש וברמה המתאימה לגיל זה, את לימודי היהדות ... אולי אשם בזה בית הספר התיכון שלנו ואולי גם ביה"ס העממי ... עובדה מעציבה זאת מעיקה עלינו משנה לשנה יותר ויותר, ככל שגדול והולך מספר הכיתות הגבוהות ברשת וככל שפוחת והולך דור המורים הספוג יהדות מקורית מנעוריו. אורבת לנו סכנה רבה להורדת הרמה הכללית של השכלה הומניסטית, ביחוד עברית, בהדרגה, אך בהתמדה ובעקביות, בדור הצעיר.¹²

אביגל התייחס בדבריו לתופעה שרווחה בזרם-העובדים בשנות העשרים והשלשים ופסקה בהדרגה בשנות החמישים: מורים שקיבלו חינוך יהודי דתי-מסורתי 'מקורי' הצטרפו למערכת החינוך של ההסתדרות, ומתוך גירסא דינקותא שלהם בחרו ללמד רק את הערכים וסמלי היסוד התרבותיים שאימצה תנועת העבודה. משה חלמי מכפר יחזקאל, מהמפקחים ומורי היהדות, הוסיף על כך בישיבת המרכז לחינוך ב-1950 את ההיבט של החסר אצל העולים החדשים:

אני משוחח עם העולים, אני רואה השכלה זעומה, מקוטעת, ללא כל שרשים. אני משכנע את החבר או החברה להיכנס לקורסים המזורזים. אולם הם טוענים: אין לנו יכולת חומרית להתקיים 4-5 חודשים. לפני שבוע באה מורה צעירה מעירק כבת 18 ... שאלתיה שאלות הנעוצות בהווי היהודי, אולם לא ידעה לספר על כך מאומה ... הצעתי לה להיכנס לקורס המזורז, אולם גם הוא לא יקנה לה/ם את הערכים הדרושים לה/ם. הקורסים המזורזים נותנים ידיעות פדגוגיות והכשרה מיתודית, אולם אין הם מרחיבים את השכלת הלומדים, את ידיעותיהם בהווי היהודי.¹³

על הדמיון הגובר והולך בין תכניות הלימודים של זרם-העובדים והזרם-הכללי עמדו אנשי זרם-העובדים ומתעדי וחוקרי החינוך העברי כבר בתקופת המנדט, בעיקר מ-1939 ואילך, עם השלמת תהליך השתלבותו של זרם-העובדים במערכת החינוך היישובית. מעבר לדגשים שמנינו לעיל בתכניות זרם-העובדים, התכניות של שני הזרמים דומות במרכיביהן הבסיסיים, בעיקר בארבע הכיתות העליונות של בית הספר היסודי: משנה ודברי הימים שכבר נמנו, שמונה-תשע שעות שבועיות גיאוגרפיה ומולדת, 18 ש"ש מתמטיקה, שבע-שמונה ש"ש התעמלות. מעט ההבדלים היו שוליים: בזרם-העובדים התחילו בלימוד ארבע ש"ש אנגלית רק בכיתה ו' וללימודי האמנות והאומנות הוקדשו בכיתות ה'-ח' 17 ש"ש; בזרם-הכללי התחילו בלימודי האנגלית שנה קודם לכן ולמדו שעתים פחות אומנויות. הדגשים הסוציאליסטיים

12. מ' אביגל, 'עבודתנו החינוכית/בבתי"ס העממיים', בתוך: 'מועצת החינוך בהסתדרות, כנס ב', כ"ו-כ"ז תמוז תש"ח, 2.8.48 בבית הקק"ל ת"א, אה"ע IV 756/215, עמ' 16.

13. משה חלמי, בתוך: 'ישיבת המרכז לחינוך [1950?]', אה"ע IV 1573/215, עמ' 23.

בשיעורי ה'חברה' ובעבודה בלטו מאוד בכמותם בתכנית בית הספר העממי, אך החל מ־1940 הצטמצמו בחינוך ההמשך התיכוני לשעות ספורות ולציון ההיבטים הערכיים הללו בתכניות המשותפות של כל הזרמים לקראת בחינות הבגרות.¹⁴ חוסר הייחוד וחוסר האיזון התוכני החריף עם קום המדינה, כפי שניתן, למשל, לקרוא בדיונים הפנימיים האינטנסיביים של הזרם בעניין המעבר החינוכי מיישוב למדינה. כך מאיר וייל, בן משמר העמק ואיש חינוך של השומר-הצעיר, במליאת המרכז לחינוך ב־13.4.48: 'אל ניגרר אחר המציאות, אלא נקדם אותה. אנו מסתגלים לבתיה"ס הקיימים בתכנית ובמשטר. החיקוי הוא גדול, כמעט זיהוי'.¹⁵ ופתח יעקב הלפרין (גיב), מבכירי זרם-העובדים, בישיבת אותו פורום ב־2.8.48, לקראת מועצת החינוך שנזכרה לעיל: 'בעניין תכנית החינוך של הזרם חייבת המועצה לקבוע גם מסגרת ברורה - למשל, שעות הלימוד לכל מקצוע, ולא רק הארה ורוח מיוחדת בכל מקצוע לימודי. אם תהיה מיכסת שעות שווה לכל זרם, אולי נצטרך לדרוש שעות נוספות'.¹⁶ הלפרין מיקד את העיקר שבחוסר איזון זה בדיון המליאה ב־20.10.48, עם הוצאת 'קווים' ג (תש"ט):

ה'תעודה' שבראש הספר אושרה ע"י המליאה וגם ע"י המועצה בהתחשב עם ההערות שנשמעו, והשאלה היא: באיזה מידה נוכל כיום, עם הארגון מחדש של החינוך במדינה, לתבוע דרך זו וערכים אלה בכל מוסדות החינוך של המדינה ... לא כפי המגמה השוררת עתה במחלקת החינוך, שרק מעט מאד מבדיל בינינו ובין יתר הזרמים.¹⁷

ייחודו הדידקטי של בית הספר העממי של זרם-העובדים נשמר בעיקר באמצעות שיטת הנושאים, שנהגו על-פיה בכיתות א'-ד' (לעומת שתי הכיתות הראשונות בלבד בזרם-הכללי). עם זאת לקה הביצוע בחסר בתנאים של כיתות גדולות ומורים חדשים ולא מנוסים בשיטות הזרם. עמד על כך אביגל במועצת החינוך באוגוסט 1948:

קהל המורים מגוון מאד ... בחלקו הגדול בא אלינו מן החוץ והוכשר לדרכי הוראה וחינוך בבתי-מדרש רבים ושונים ... בתיה"ס עצמם גדלו ... ומובן

14. לעיל, הערה 11; 'קווים', א, תרצ"ז, עמ' 79. השוואה בין החינוך התיכון לזרמיו ב־1940 ראה: א' ריגר, החינוך העברי בא"י, ב, תל-אביב ת"ש, עמ' 252-253. עזריהו מביא במאמר מ־1954 (לעיל, הערה 11), את 'מערכת השעות בגימנסיה הרצליה' (עמ' 191) - והיא דומה מאוד למערכות הלימודים מאותן שנים של בתי החינוך התיכוניים של זרם-העובדים בירושלים, בתל-אביב, בערי השדה ובמרכזים הכפריים (ראה, למשל, אה"ע IV 1314/215; להרחבה ראה גם הערה 6).
15. ג. החינוך התיכוני, בתוך: 'ישיבת המליאה של המרכז לחינוך, 13.4.48', אה"ע IV 24/215, עמ' 6.
16. י' הלפרין, 'לקראת המועצה', בתוך: 'ישיבת המליאה למרכז החינוך, 2.8.48', אה"ע IV 755/215.
17. י' הלפרין, 'קווים ג', בתוך: 'ישיבת מליאת המרכז לחינוך, 20.10.48', אה"ע IV 24/215, עמ' 2.

התמודדות זרם-העובדים עם קליטת העלייה הגדולה

מאליו כי גם כאן, בכיתות של 40-50 ילד, קשה מאד לנקוט בשיטות חינוך ... של גישה אינדיבידואלית לכל ילד וילד. גם החינוך החברתי - ביחוד בדרגה הראשונה של ביה"ס העממי - לוקה הרבה בגלל שפעי-האוכלוסין שצרה הנפש הרכה של הילד מהכיל אותם ... יש לנו הרבה בתי ספר קטנים, מהם רבים בלתי מודרגים, עם מורים צעירים ... ולא מוכנים מבחינת הפדגוגיה הפועלית שלנו.¹⁸

במליאת המרכז לחינוך (המל"ח) מה-20.10.48 חידד יעקב בנאי (בודניק), מוותיקי המורים וההוגים של זרם-העובדים, את בעיית הייחוד המתמסמס:

יש הרושם שבקרוב נועמד בפני מבחן ציבורי: מהם הערכים החינוכיים שאנו מגשימים למעשה. הייתי מציע שלא נתייחד בייחוד חברה ועבודה, אחרת ניכשל בציבור. נהיה מופתעים שבזרם הכללי יש גם 'חברה' ... הייתי מדגיש את המומנט של הסברת ההווה ... [ל]ילדינו חסר הרכוש התנועתי, החינוך האזרחי ההסתדרותי. זה צריך לייחד אותנו - הרוח הייחודית.¹⁹

בחינוך התיכון חסר הייחוד מלכתחילה, לא כל שכן עם הנהגת בחינות הבגרות בתיכוני הזרם, וזאת מטעמי תחרות בזרם-הכללי - כפי שהודה בריש גלי דב זיסלה, מורה ותיק משכונת בורוכוב ואיש המרכז לחינוך ואחר-כך משרד החינוך, במליאת המל"ח ב-13.4.48:

מפעל בחינות הבגרות קיבל את אישורו לאחר היסוסים מרובים, כי בא כוחנו העמיד את המשתתפים על כל הפרובלמטיות שיש בעניין הזה. היה גם רוב ששלל את הבחינות. אעפ"כ אישרו את הדבר לשם א) מינימום של אחידות בתכנית; ב) הבטחת זכויות הלומדים להשכלה אקדמית בא"י ובחו"ל ... מהן בחינות הבגרות? 15 מקצועות מהווים את תכנית ביה"ס, ומזה 6 מקצועות 4 חובה ו-2 רשות. זה מאפשר את המגמה. בחינוך התיכון הוכנסו מקצוע הכלכלה ... הביולוגיה, ידיעת א"י, חקלאות.²⁰

מגמת הלימוד הפורמלי לבגרות של מקצועות שהבליטו את ערכי הזרם השתרשה בחלוף השנים, מה שהתבטא בחוזר מפורט בנדון ששלחו ב-11.1.50 'דב גזית (זיסלה) ויהודה ארליך, מפקחים על בתי"ס התיכוניים' ומבכירי זרם-העובדים ל'ד"ר ב. בן-יהודה, מנהל אגף החינוך' במשרד החינוך, איש הגימנסיה הרצליה שלימים היה למנהלה. החוזר מנסה להגביר את לימודי הבחירה הייחודיים לזרם-העובדים במקביל למגמות הריאלית, הספרותית והביולוגית הקיימות - אך מקבל מראש את המגמה הממלכתית של האחדת התכניות: 'אכן, אין להתעלם מייעודו של החינוך בישראל -

18. מ' אביגל, 'עבודתנו החינוכית/בבתי"ס העממיים', 2.8.48 (לעיל, הערה 12), עמ' 12-11.

19. י' בנאי, בתוך: 'ישיבת מליאת המל"ח, 20.10.48' (לעיל, הערה 17), עמ' 4.

20. ג' החינוך התיכוני, 13.4.48 (לעיל, הערה 15), עמ' 5.

לעצב את דמותו של האדם והחברה ע"י יסודות אחידים של השכלה עברית וחינוך שורשי; אעפ"כ אין כל הצדקה לקיים אחידות זו בשטחים, שאין בהם משום עיצוב דמותו הרוחנית של האדם' (ההדגשה במקור - י"ד). אין תימה אפוא שבחזור 'ארגון עובדי החינוך לזרם העובדים' מינואר 1951 בנושא 'קורס השתלמות במדעי החברה', שמרציו היו אנשי האוניברסיטה העברית, נכתבה ההערה הבאה לגבי בחינות הבגרות - הערה שאילו הופיעה בשנות המנדט היתה נחשבת לכפירה בעיקר: 'רצוי מאד כי המורים להיסטוריה בבתי"ס התיכוניים (אגב, מקצועות החברה הוכנסו עתה כמקצוע בחינה בבחינות הבגרות) ובמוסדות ההמשך, ינצלו את אפשרות ההשתלמות הניתנת להם, למען יוכלו להורות את המקצועות הנ"ל במוסדותיהם'.²¹ הייחוד הלך ונעלם כבר בחינוך העממי, שהפך 'יסודי', מסד לתיכון - ובתיכון נותר 'עלה התאנה' של שניים מ-15 מקצועות הקרובים משהו ב'רוחם הייחודית' לתפיסות החינוכיות של זרם העובדים, אך לא לשיטותיו.

במעגל מערכת החינוך שסבבה את תכנית הלימודים היו מספר מרכיבים של חוסר איזון, שרובם היו קשורים בחוסר האיזון של המעגל הקוריקולרי: א. הכשרת המורים והשתלמותם בזרם העובדים לא הניבו כוחות הוראה שהתאימו ליישום תכנית הלימודים המוצהרת, וגם הייעוץ, המחקר וההערכה לא היו בהיקף המתאים לגידול הזרם מבחינה כמותית ואיכותית. מאות המורים החדשים קיבלו הכשרה מזוהזוה ולא מספקת מבחינת ההזדהות החינוכית והאידיאולוגית עם זרם העובדים - שכן בחמש שנות המדינה הראשונות הסמינרים למורים היו עדיין בראשית דרכם. סמינרים אלה היו גם מפולגים פוליטית ובעלי נטיות פורמליות, בחלקם, בניגוד למגמתו החינוכית של זרם העובדים - ובדומה לבתי הספר התיכוניים בזרם שנוכרו לעיל. בד בבד פעלו בצורה חלקית בלבד מרכזים פדגוגיים וספק-מדור-מחקר, שהיו צריכים ולא יכלו לסייע כראוי בייעוץ ובהערכה. ב. מדיניות 'כור ההיתוך' החינוכי של זרם העובדים היתה חד-צדדית ולא מאוזנת, ועל כן לא אפשרה קליטה נכונה ואינטגרציה אמיתית של ילדי העולים בתוך היישוב הוותיק. ג. 'הפשט הדתי' לא אפשר, על אף יומרתו, את האיזון הנכון בתכניות זרם העובדים בין הערכים החברתיים-סוציאליסטיים לאלו היהודיים - ובכך החריף את חוסר האיזון הקוריקולרי שנוכר במעגל הקודם. ד. בד בבד עם הדמיון הקוריקולרי ההולך וגובר לזרם הכללי, בעיקר עם הנהגת בחינות הבגרות בתיכוני זרם העובדים, התגבר הוויכוח הפנימי בין ראשיו (ומנהיגי מפא"י) על הגישה לביטול הזרמים בחינוך. חלק מראשי הזרם, בעיקר אנשי מפא"י, התקשו לפעול לביסוס ייחודו בידעם שהמשך קיומו מוטל בספק. חוסר איזון אחרון זה שייך בחלקו למעגל החברתי של תנועת העבודה, אך ראשיתו בתוך הזרם. היות שפעולתם של המורים ושל קובעי המדיניות מבית (ומחוץ) לא כוללה בכלל - ובמגמה משותפת לא כל שכן - נאלצה מערכת החינוך של זרם העובדים להתמודד עם גלי העלייה הגדולה בשנותיה הראשונות של המדינה כשהיא לוקה בחוסר איזון ובחוסר כילול

21. 'לכב' ד"ר ב. בן-יהודה, מאת דב גזית ויהודה ארליך; הנושא: תיקונים בתכנית הלימודים ובחינות הגמר של בתי"ס התיכוניים, 11.1.50, אה"ע 1394/215 IV; 'חזור מס. ל"א, ארגון עובדי החינוך לזרם העובדים, 25.1.51, אה"ע 1351/215 IV.

התמודדות זרם-העובדים עם קליטת העלייה הגדולה

לסוגיהם, ומעגלי החינוך ו'תכנית הלימודים' קשורים זה לזה קשר הדוק, שפורט בהרחבה בסעיפים הקודמים; ארבעת החסרים באיזוניה ובכילולה של מערכת החינוך של הזרם יפורטו ויודגמו להלן.

החל מ-1951 עסקה המחלקה הפדגוגית לא רק בפעילות קוריקולרית אלא אף קיימה שורה של 'ימי עיון' למורים - וכן 'מכון להשתלמויות קבע' ו'ביה"ס הגבוה להשתלמות מורים מוסמכים', שבמסגרתם למדו מאות מורים מספר פעמים בשבוע; היא הקימה גם מסגרות הכשרה קבועות אך מצומצמות בגודלן - שנקראו בשמות שונים: 'קורסים', 'מכונים', 'סמינרים' ו'מדרשות' - למורי מלאכה, אמנות, חקלאות וטבע. פעולתם של 'מרכזי ההדרכה למורים בלתי מוסמכים', שתפורט בהמשך, היתה ממוקדי הפעילות של המחלקה והקיפה מאות מורים. כל אלה לא יכולים היו לבעיית המורים הלא-מתאימים של הזרם, שדווח עליה, למשל, במועצת החינוך של ההסתדרות בתשי"ב (30.12.51):

בשנת תשי"א גדל הזרם שלנו בממדים עצומים. הוטל עלינו לדאוג לקליטת ילדי העולים ברוב המכריע של הישובים. למעשה, הננו מהווים, לפי השערותנו, כ-75% ברשת של מוסדות החינוך לילדים עולים ... המחסור החמור במורים וגננות עלול היה להאיט במדה נכרת את גידולנו והתפתחותנו ורק הודות לפעולות הדחופות שנקטנו בהן עלה בידינו לפתוח את רוב הכיתות החדשות. בימים שהמחסור היה חריף מאד נאלצנו להכשיר עובדי-חינוך למוסדותינו בקצב מזורז ביותר (שבועות מעטים של לימוד מרוכז), אף כי ידענו יפה את הסכנות הכרוכות בהכשרה מעין זו.²²

בכנס מפקחים באותה שנה, ב-10.11.51, אמר י' ניב (הלפרין):

סידור העבודה נמצא בכל רע, אם כי חברינו עשו מכסימום ... 400 מורים יכלו לפתור את השאלה ... עכשיו נוספו המחנות. חסרות 200 גננות ... אין לנו כבר זרובות של מורים. הקורסים נסגרים ... [ו]רובם של מורים אלה כבר עובדים.²³

גם לפיקוח, שסייע בקליטת המורים הבלתי-מוכשרים-דיים, לא נמצאו די אנשים מתאימים - כפי שמסר ניב (הלפרין) במועצת החינוך בסוף 1950:

הפיקוח היום אינו יכול עוד להקיף את הרשת הגדולה כולה. לרשות הפיקוח שלנו על בתי"ס העממיים עומדים רק 14 איש ... לאור המציאות חייבים אנו

23. 'כנס המפקחים, 10.11.51, אה"ע IV 797/215, עמ' 3.

22. לעיל, הערה 5; וראה גם תכניות 'הקורסים המרוכזים/המזורזים למורים', 'השתלמויות הקבע למורים בלתי מוסמכים' וכו', בתיקי אה"ע IV 1113/215, 1103/215, 517/215, ועוד; הציטוט מ'סקירה על פעילות המרכז לחינוך בתשי"א', בתוך: 'מועצת החינוך בהסתדרות, 30.12.51, המרכז לחינוך, תל-אביב תשי"א, עמ' 10.

למנות מפקח אחד על כל 10 בתי"ס, והמפקח צריך להיות הכוח המדריך ואיננו יכול עוד להסתפק בתפקידו הקודם ... טרם הגענו לברור יסודי של ענייני הפיקוח במשרד לחינוך. ... ברור דבר אחד, שאין אפשרות מינימלית להקיף היום את הפיקוח כולו. המפקחים כורעים תחת סבל המשא.²⁴

בתשי"ב, בדיון פנימי של בכירי הזרם, דיבר יעקב שריד על הצורך 'להבחין בין שני מוסדות שיקומו: לפיקוח ולהדרכה', והכל הסכימו לצורך בהדרכה של המורים החדשים וחסרי ההזדהות העמוקה עם הזרם, בנוסף לפיקוח הרגיל - כדוגמת דבריו של איש לימודי הטבע משולם הלוי: 'המדריך חייב לעבוד בשיתוף עם הפיקוח ... המפקח צריך להיות מרכז ההדרכה, אך לא המדריך ... [שכן] ההרחבה היא על חשבון ההעמקה, והיתה בלתי טבעית. בדקתי את רשימת המורים באזורי ומצאתי 25% אדישים לענייני ההסתדרות. חדרו לשורותינו גם מתנגדים לנו'.²⁵

הפתרונות למחסור בכוחות הוראה היו אף הם בעייתיים. בסוף 1949 העלה דב זיסלה הצעה 'להעלאת מורים - להזמין מורים מחו"ל ולאפשר להם במשך חצי שנה ללמד את השפה והתרבות העברית ע"ח מוסד ציבורי'.²⁶ ההצעה הלא-מבוססת הזו לא התממשה, וכך גם ההצעה לגייס בוגרי י"ב להוראה; הצעות אחרות - פרט לקורסים המזורזים - נתממשו בצורה חלקית בלבד. כדי לפתור את חוסר התאמתם של בוגרי הקורסים הללו עלו הצעות שונות ל'אימוץ' מורים ובתי ספר חדשים בידי ותיקים. יוסף שפירא הציע פתרון חירום, בהמשך לדברי ניב במועצת החינוך ב-1950 - 'להוסיב במשך שבוע אחד ועדה אשר תחליט להוציא 50 מורים ... [ש]יצילו את החינוך. כל אחד יקח עליו שני בתי"ס סמוכים למשך שלושה חודשים. הוא יחנך את המורים ... שאינם יודעים כיצד להחזיק כיתה'.²⁷ פרט להתנדבויות מקומיות, לא יצא מבצע ממוסד כזה אל הפועל. ב-1950 הקימה מפא"י את שח"ל, 'שירות חלוצי לישראל', ארגון מתנדבים חלוצי של מבוגרים, מפלגתי בהשקפותיו אך ממלכתי ביעדיו, ואולי אף מעורב בצבא כפי שתכנן בן-גוריון. שנה לאחר מכן ערער בנדור, איש מפ"ם, בהנהלת המרכז לחינוך על כך ש'המפלגה תארגן קורסים והמרכז לחינוך יתמוך בהם', ואילו אנשי הממסד ניב ובעיקר שריד הכריזו כי פנו לכל גוף מעוניין, ושח"ל 'הציעו לנו 70 איש בערך; אנו פתחנו להם קורס לשבועיים וגייסנו את המפקחים שילמדו אותם. עם תום הקורס הם פנו למל"ח ואנו קבענו את מקומות עבודתם ... אנו פותחים עכשיו קורסים למורים דתיים לפי מודעות בעיתונים'.²⁸

24. 'מועצת החינוך, ישיבת הפתיחה, 7.12.50, אה"ע IV 20/215, עמ' 2.

25. שריד ומשולם הלוי על מפעל המרכז לחינוך מיום הקמת המדינה (תשי"ב?), אה"ע IV 797/215, עמ' 10-12.

26. 'ישיבת ההנהלה של המרכז לחינוך, 1.12.49, אה"ע IV 17/215, עמ' 3.

27. 'גמר דברי י' שפירא', בתוך: 'מועצת החינוך, ישיבת הפתיחה, 7.12.50' (לעיל, הערה 24), עמ' 1.

28. על השח"ל בכללו ראה: צ' צמרת, 'חלוציות מגויסת: עלייתו ונפילתו של השירות החלוצי לישראל', קתדרה, 67 (1993), עמ' 136-164; הציטוט - 'ישיבת ההנהלה של המרכז לחינוך ביום 29.3.51, אה"ע IV 17/215, עמ' 1.

עשרות מורי השח"ל מוכשרי הקורסים המזורזים, כמוהם כעונים למודעות בעיתונים, לא דמו כלל ועיקר למורי הזרם חדורי הכרת השליחות החינוכית והחברתית בשנים של טרום המדינה - מה עוד שמפעל השח"ל כולו עמד בסימן כישלון.

הסמינרים למורים של זרם-העובדים לא היו יכולים לענות על צורכי קליטת העלייה ההמונית ברוח תכניות זרם-העובדים גם משום שהיו בראשית דרכם וגם בגלל מצבם הפוליטי. סמינר הקיבוצים קם בתל-אביב ב-1939, ועד קום המדינה שמר על עצמאותו בתוך המרכז לחינוך, תוך מאבקים בין ועדות החינוך הקיבוציות למרכז לחינוך בנדון, ותוך שמירת איזון עדין בין התנועות הקיבוציות בתוכו. גם בית המדרש למורים ולגננות ע"ש אפשטיין, שקם ב-1940, היה מוסד פרטי עצמאי במרכז הארץ הקרוב ברוחו לזרם-העובדים, והסתפח לזרם רק ב-1950. סמינר המורים ההסתדרותי ע"ש אליעזר שיין בפתח-תקווה רק הוקם ב-1945 (תחילה בתל-אביב), לאחר שנסיונות המיזוג בין סמינר הקיבוצים לסמינר ההסתדרותי העתיד לקום לא עלו יפה. סמינר הקיבוצים התפלג בראשית שנות החמישים במקביל לפילוג הקיבוץ המאוחד, להקמת איחוד-הקבוצות והקיבוצים מהפלג המפא"י וחבר-הקבוצות ולסערה הפוליטית שעברה על הקיבוץ הארצי בקשר לברית-המועצות ולהוצאת תומכי סנה משורותיו. נוסף על כך התנהלו בסמינרים ויכוחים על דרכם - הסמינרית-הומניסטית אידיאולוגית או האקדמית-פורמלית יותר. סמינר הקיבוצים התעקש על קבלת תלמידים ראויים גם ללא תעודת בגרות ולא דווקא צעירים - ואילו סמינרי הזרם האחרים, ע"ש אפשטיין וע"ש שיין, קיבלו את תכתיבי האקדמיזציה של המרכז לחינוך, שהוכתבו מצדם בידי המחלקה לחינוך של הוועד הלאומי, ואחר-כך משרד החינוך של המדינה. סמינר הקיבוצים הכשיר לתנועותיו המתפלגות מורים טובים וחסרי תעודות פורמליות בחלקם - אך לא לעלייה החדשה; הסמינרים הממוסדים יותר לא הסכימו לפשרה הזו, והיו בהם רק שני מסלולים: למיעוט יחסי של מורים שהוכשרו להוראה כהלכתה במשך שנתיים-שלוש, ולבוגרים רבים (ולאו דווקא מתאימים) של קורסים מזורזים בני מספר שבועות בלבד.²⁹ מכל האמור לעיל לגבי ההתחלות הקשות, הפלטלות המפלגתיות ומגמות האקדמיזציה שעברו על הסמינרים מובן מדוע כה קטן היה חלקם בקליטת העלייה במסגרת זרם-העובדים וברוחו, פרט לקורסים המזורזים שהתנהלו בהם כבאכסניה בלבד, בדומה למרכזים עירוניים והתיישבותיים אחרים בכל רחבי הארץ.

מערכות הסמך, שקמו רק בראשית שנות החמישים, לא התאימו גם הן לתפקידיהן החינוכיים. 'הספרייה הפדגוגית' ו'המוזיאון הפדגוגי', שהוקמו בידי המחלקה הפדגוגית ושימשו כְּמָה שנקרא בלשון ימינו 'מרכז מורים' או 'מעבדה פדגוגית' להשאלת ספרים וציוד דידקטי, עמדו לרשות מורי הזרם אך לא היוו רשת פרושה בכל הארץ. המחלקה הפדגוגית פיתחה את שטחי החקלאות והטבע, המלאכה והחינוך

29. ראה פירוט אצל א' כפכפי, מדינה מחפשת עם, עמ' 60-73; וכן אצל: י' דרור, 'בין "אקדמיזציה" ל"הומניזציה" בהכשרת המורים בישראל, מראשית המאה עד סוף שנות ה-80', דרכים בהוראה, 1 (1991), עמ' 11-37.

החברתי במיוחד בקרב בתי הספר החדשים, אך לא הצליחה לעמוד בכל המטלות הרבות ורחבות ההיקף שעמדו לפניה. לכל הצרכים המגוונים של קליטת העלייה היא הסתייעה ב'מדור למחקר ולקידום החינוך' שפעל בתוכה, אך גם זה היה בבחינת מעט שבמעט, מה עוד שהבעיות היו חדשות ולא נודעו אז הגישות החינוכיות והמחקריות המתאימות להתמודד עמן.³⁰

מדיניות 'כור ההיתוך' של נקלטי ארצות המזרח ומזרח-אירופה בתרבות האירופית ה'נאורה' והמודרנית יותר של ותיקי היישוב ומקימי המדינה אפיינה את מערכת החינוך הישראלית כולה בשנות החמישים. מדיניות זו בלטה בזרם-העובדים משום גודלו וגידולו המספרי המואץ ומשום שמפא"י היתה אז בהנהגת המדינה, ועל כן ניהלו ראשי הזרם את המהלך כולו – כולל הנהגת 'חינוך (ממלכתי) אחיד' במחנות העולים ובמחנות לנוער יוצא תימן בשנות החמישים, שהיה ברוח זרם-העובדים.³¹ כבר נשתכרו הרבה קולמוסים שכתבו על בעיות האינטגרציה החברתית והעדתית במדינה, שלא אפשרה קליטה אמיתית בזרם-העובדים כבזרם-הכללי (יוצאי ארצות המזרח, שהיו לפחות מסורתיים באורח חייהם, היו קרובים יותר דווקא לזרמים הדתיים). על כן נסתפק כאן באזכור התופעה רק בזרם-העובדים. מרדכי סגל, ממייסדי סמינר הקיבוצים ואיש רב-פעלים במוסדות הזרם, אמר על קליטת העלייה במליאת המל"ח בסוף 1948:

הלא כל הישובים שהוזכרו הם ישובי עובדים, בין אם הם רוצים או מבינים בדיוק [ובין אם לאו], אבל עצם חייו במ חי עובד, וילדיו צריכים להתחנך אצלו. בכל הענינים ההסתדרות מטפלת בעולה, מדוע לא יהיה היסוד הראשון של המגע איתו – בית הספר. כל ישוב מסוג זה צריך שיהיה שם ביי"ס שלנו בלבד.³²

נימת פטרונות זו, שנגעה לבחירה כפויה-משהו של בתי הספר, חזרה גם בדבריהם של קברניטי הזרם שלא מההתיישבות. במועצת החינוך ב-7.12.50 אמר ניב (הלפרין):

קשה לנו ורע המצב בישובי העולים הקטנים ... הכפרים זקוקים לכוחות עבודה מעולים. הם זקוקים לכוחות ישראליים כדי להביא רוח ישראלי למקומות אלה, ומאידך אין לנו את האנשים המתאימים. דוקא לשם אנו שולחים את האנשים שעיקר כוחם בהוראה בלבד, ואין כוחם בענייני התנועה ולא בענייני היהדות.³³

“ פרישמן, מן המפקחים, סיכם בישיבת המל"ח באותה שנה את רשמיו מביקורים

30. לעיל, הערה 5.

31. ראה צ' צמרת, ימי כור ההיתוך, עמ' 78-86.

32. ישיבת המליאה של המרכז לחינוך, 6.12.48, אה"ע IV 24/215, עמ' 3.

33. 'מועצת החינוך, ישיבת הפתיחה, 7.12.50' (לעיל, הערה 24).

התמודדות זרם-העובדים עם קליטת העלייה הגדולה

ביישובי העולים ומהשתתפותו 'בכינוס שהתקיים לפני חודש ימים עם בן-גוריון ושו"ר':

זוכר אני את החרדה שהשתקפה מדברי החברים בגלל היות שני עמים בתוכנו. אלה החדשים שבאו אלינו עכשיו מהווים חטיבה גדולה ושונה לחלוטין, ושונה במידה כזאת שהיא מעמידה חייך ברור בין הישוב הקיים ובין אותם ההמונים שבאים אלינו עכשיו. החרדה הזאת צריכה ללוות אותנו ולזעזע אותנו ... אינני יודע אם נוכל לפתור את הבעיות אם לא נלמד את הדברים במקורם.³⁴

אין ספק שהרגשת 'שני העמים', 'הישוב' מול 'ההמונים' היתה כנה ונבעה מרצון אמיתי לקליטת העלייה - אך גישת ההפרדה הזו, שיש בה עליונים ותחתונים, לא היתה מאוזנת ולא אפשרה התייחסות ראויה וביקורת בונה ומעשית כלפי המרכיבים החיוביים שנמצאו בקרב העולים החדשים ותרבותם. צבי צמרת היטיב לסכם גישה חינוכית בלתי-מאוזנת זו - ואת אחריותה של תנועת העבודה לביצועה - בספרו ימי כור ההיתוך, המתעד ומנתח בדקדקנות את דו"ח ועדת השופט פרומקין על חינוך ילדי העולים ב-1950:

אחת הסיסמאות שרווחו בארץ בעת קליטת העלייה הגדולה היתה 'כור ההיתוך'. משמעות הסיסמה - שהיתה למדיניות-על של ממשלת ישראל - היתה רצון לנתק את העולים מכל היסודות הייחודיים לארצות מוצאם ולמסורותיהם הנושנות, ושאיפה ליצור בארץ מערכת תרבותית אחת, חדשה, עברית-ישראלית, שישלטו בה רכיבי התרבות האירופית. כפי שראינו ננקטו צעדים אינטנסיביים וכואבים ליישומה של מדיניות 'כור ההיתוך', לרבות מדיניות החינוך האחיד במחנות העולים. ועדת פרומקין התנגדה עקרונית לתפיסת 'כור ההיתוך' - ועיקר ביקורתה היתה על אותה גישה ששאפה 'לסגל' במהירות המרבית את כל העולים ל'הווי הארץ-ישראלי החדש' ... רוב הציבור הקולט בארץ השתייך למפלגות השמאל ... אף מעל ומעבר לחלקם היחסי בקרב היישוב הוותיק בארץ. ... תנועת הפועלים שנשאה בנטל העיקרי של קליטת העלייה הגדולה משלמת לטווח ארוך את מחיר עשייתה.³⁵

'הפשט הדתי', תת-זרם דתי בתוך זרם-העובדים, הוקם ב-1945 כמייצג סיעת 'העובד הדתי' שקמה יחד אתו בהסתדרות. חבריה הבולטים היו ישעיהו ליבוביץ ובנימין פרנקל (לימים פרופסורים למדעים מדויקים באוניברסיטה העברית), משה בן-נחום ומשה גרינוולד (עץ-חיים). ה'פשט' פורק עם הזרם כולו ב-1953; אייל כפכפי, שמחקרה בנושא מקיף את מרב המקורות הראשוניים והמשניים בנידון,

34. י' פרישמן, בתוך: 'ישיבת המל"ח [1950?]' (לעיל, הערה 13), עמ' 12-13.

35. ראה צ' צמרת, ימי כור ההיתוך, עמ' 139-140, 145-146.

כינתה את 'הפשט הדתי' 'סיכוי שאבד לגישור בין זרם העובדים לבין הפועל הדתי'. לא נחזור כאן על ממצאיה, אלא נאיר את מסקנתה בהקשר של קליטת העלייה הגדולה:

ביטול זרם העובדים פרושו היה ניתוק גמור [של הדתיים] מתנועת העבודה ומתיחתו של קו גבול חותך בינה לבין הילדים והנוער הדתיים. אלה נמסרו בשלימות לשלטון חינוכי של המפלגות הדתיות, ומגמת החינוך שלהם יכלה לנוע רק בטווח שבין ציונות דתית לחרדיות לא ציונית.

איננו באים כאן לעסוק במכלול יחסי הדתיים והחילוניים בישראל דאז, ואף לא בהקשר החינוכי שלהם; לעניין קליטת העלייה - נראה שה'פשט' אמנם נתן פתרון לחלק מההורים הדתיים של ילדי העולים בשכונות העובדים ובהתיישבות, אך לא היה בו כדי לסייע בפתרון בעיית לימודי היהדות של אותם ילדי עולים (וּנְתִיקִים) שלמדו בזרם מחוץ ל'פשט הדתי': ראשי הזרם קיוו שהסינתזה הייחודית של ה'פשט' תפתור את הבעיה האידיאולוגית של חוסר האזיון הערכי שפורט בסעיף הקודם, על-ידי כך שתצליח לשלב בין היהדות ללימודי הסוציאליזם ותנועת העבודה. אך תקוותם נתבדתה: לא רק שה'פשט' לא סייע במאום, ייתכן שהוא אף החריף את הבעיה, בכך שהפקיע כביכול את היהדות לחזקתו-הוא.³⁶

הוויכוח הפנימי בין ראשי הזרם לגבי המשכו או ביטולו היה בעוכרי קליטת העלייה הגדולה, משום שהביא לעיסוק בהישרדות, בעצם סוגיית הקיום, ולא אפשר לרתום את כל הכוחות למשימת קליטת העלייה בתוך הזרם עצמו. תמצית העמדות שננקטו אז - המנותחות בהרחבה אצל הכהן, כפכפי ובעיקר דון-יחיא - מלמדת שהוויכוחים מתקופת היישוב העמיקו עם גבור תפיסת ה'אחידות', שנקראה עתה 'ממלכתיות' ויוצגה בידי בן-גוריון. לוויכוחים אלה נלווה הדיון על ה'יאורגניזציה בחינוך - העברת ההכרעה בענייני חינוך מהזרמים עצמם לממשל המדינה שזה עתה קמה. חוגי השמאל (מפ"ם) - בדומה לדתיים - רצו בהסדרים אוטונומיסטיים שיאפשרו להם שמירה על צביונם האידיאולוגי, ועל כן תמכו בהמשך שיטת הזרמים; לחוגים האזרחיים הצטרפו חלקים ניכרים במפא"י שתמכו אידיאולוגית בנטרול החינוך מהמפלגתיות ורצו גם לכרסם בכוחו של השמאל שהתרכז במפ"ם המאוחדת מאנשי הקיבוץ הארצי, הקיבוץ המאוחד ותומכיהם בעיר. הרוב במפא"י תמך בהמשך שיטת הזרמים, תוך ריכוז הסמכויות המנהליות במשרד החינוך - ובכך היתה פשרה בין שני מוקדי הכוח של מפא"י: מרכז החינוך שבהסתדרות ומשרד החינוך הממשלתי. אף על פי שהרוב במפא"י התנגדו לביטול זרם-העובדים, וכן מפ"ם כולה, הכריע לבסוף משקלו של בן-גוריון בעד פירוק הזרמים. המחלוקת בתוך תנועת הפועלים,

36. א' כפכפי, מדינה מחפשת עם, עמ' 74-94 (הציטוט מעמ' 89); צ' צמרת, "זרם העובדים הדתי" - תולדות ניסיון שנכשל לבניית גשר בין חילוניים ובין דתיים, בתוך: ר' שפירא וא' כשר (עורכים), רשפים, עמ' 121-154.

התמודדות זרם-העובדים עם קליטת העלייה הגדולה

בצירוף מחלוקות מחוצה לה, לא אפשרו כילול למדיניות חינוכית אחידה של קליטת עלייה.³⁷

יתרה מזו: לאור הוויכוחים הללו עסקו ראשי הזרם בהישרדות לשמה, ונקטו מדיניות גידול ללא הגבלה של 'כור היתוך' אגרסיבי - שהצליח כמותית, כפי שפירטנו במבוא, אך נכשל ביצירת איזון איכותי הולם עם תכניות הלימודים ועם כוחות ההוראה הרצויים לזרם, כפי שהראינו בהמשך. לא רק התיאוריה אלא גם היישום החינוכי עמדו בסימן מלחמת קיום, שלא הלמה את כוונותיו הקוריקולריות והחינוכיות של זרם-העובדים.

מערכת 'תכניות הלימודים' וה'חינוך' של זרם-העובדים היו בעיקרן לא מאוזנות במאמציהן לקליטת העלייה - וכבר במעגל ה'חינוך' ניכר שלא כל גורמי החינוך כוללו יחדיו למעמס קליטת העלייה. בדומה לכך, גם במערכת החברה שסבבה את מערכת החינוך של זרם-העובדים לא כוללו חמישה גורמים חשובים - שהם, מהפנים החוצה: א. חוסר ההזדהות של רוב ההורים מבין העולים עם תכניות הזרם ומערכת החינוך שלו, משום היותם זרים וחדשים בארץ, ללא רקע וחינוך אידיאולוגי של תנועת העבודה. ב. הגדנ"ע והשח"ל, שבן-גוריון הפעיל כתחליפים לתנועות הנוער הפוליטיות, החלישו את זרם-העובדים במאמציו לקליטת העלייה, שנבנו, בין היתר, מקשרי בתי הספר שלו עם תנועות-הנוער. ג. פילוג התנועה הקיבוצית, סמינר הקיבוצים ותנועות הנוער, שהסיט כוחות מהקליטה למערכות פילוג מכאיבות, וזאת בנוסף למאמצי ההישרדות של הזרם. ד. המאבק עם הזרמים האחרים על חינוכם של ילדי העולים, בעיקר במחנות ובמעברות, גרם גם הוא להפניית משאבים לזירה הפוליטית במקום להתמודדות החינוכית. ה. התפיסה הממלכתית האחידה של בן-גוריון, דינור וראשי משרד החינוך, שנגדה את תפיסת הרוב במפא"י וזרם כולו. תפיסה לאומית זו הפריעה לזרם במלאכת הקליטה שלו. פרט לגורם ההורים, שיש לו חלק במערכת החינוך עצמה, נותחו כל השאר במחקרים שכבר צוינו לעיל, ועל כן נפרט להלן רק את השלכות ממצאיהם לגבי התמודדות זרם-העובדים עם קליטת גלי העלייה הגדולה.

חלק מרכזי מפעילותה של המחלקה הפדגוגית הופנה להורים - למשל כתבי-העת אורים ואורים להורים, ובמרכזי העולים החדשים פעילות זו גם מילאה תפקיד חשוב בקליטת העלייה.³⁸ ב-1949 נוסחו לראשונה הנחיות המרכז לחינוך ליחבר העובדים בכתיה"ס לילדי העולים החדשים' לגבי 'ארגון ההורים הקשורים בחנוכו':

... (א) אספות הורים ובחירת ועד הורים קבוע. (ב) פעולה פדגוגית שיטתית בין ההורים והסברת דרכי חינוכנו ... באספות ההורים - כיתתיות וכלליות -

37. ד' הכהן (לעיל, הערה 3), עמ' 49-50; א' כפכפי, מדינה מחפשת עם, עמ' 99-128; א' דון-יחיא (לעיל, הערה 3), פרק 3: 'הקמת המדינה וארגון החינוך - שיטת הזרמים והריכוזיות בחינוך', עמ' 463-489.

38. 'שיבת המרכז לחינוך, 22.2.1951, אה"ע IV 865/215, עמ' 1-14; 'במרכז לחינוך' (לעיל, הערה 4), עמ' 1-6.

תספרו להם על החינוך העברי הפועלי בארץ-ישראל, תעינו בשאלות פדגוגיות וחינוכיות מעשיות, כגון - שיעורי בית, דרכי הקניית השפה, הארגון החברתי של הילד, החג בחיי החנוך, בעית העונשין, שאלות הניקיון וכו' - ובכך תקשרו את ההורים למוסד ואלים.³⁹

ב-1951 התנהלו רק פעילויות מעטות מטעם המחלקה הפדגוגית במל"ח, שנועדו לפתח את העבודה הפדגוגית בין ההורים, חינוך הציבור וקרובו לשאלות החינוך, הסברת הערכים המיוחדים של הזרם, הכנת ספרות חינוכית פופולרית להורים ועוד.⁴⁰ כבר ב-1953 היה ב'תכנית לפתח רשת של קורסים להורים בבעיות חינוך ... בשאלות היסוד של החינוך [ו]נעשו ההכנות האחרונות לפתוח תחנת ייעוץ הורים'.⁴¹ על אף כל המאמצים המרובים הללו, רוב ההורים של ילדי העולים לא הזדהו עם תכניות הזרם ועם מטרות מערכת החינוך שלו - בניגוד להורים הוותיקים, שהיו שותפים בצורה כזו או אחרת לעבודה החינוכית, בפרט בשכונות וביישובים הקטנים. כך, למשל, בישיבת מליאת המל"ח ב-6.12.48, שהוקדשה לקליטת העלייה, נזכרה הבעיה פעמים רבות. כבר בפתחה נאמר ש'תמיד היינו מודיעים על פתיחת מוסד זה או אחר. כל זה יפה היה כאשר ההורים בעלי ההכרה באו אלינו ותבעו מאיתנו פתיחת ביי"ס. עם העלייה החדשה ידענו כי זה לא יהיה לפי כוחותינו. שנית: לא עמד מאחורינו אותו הציבור המאורגן שמתפקידו היה לסייע בידנו ואולי להתייצב בראש הפעולה'. בן-דורי טען באותו דיון ש'הבאנו לידי הבדלים בין הפליטים: יש חמר אנושי זר לגמרי להסתדרות, והבדלנו אותו מחמר אחר שהוא בעל הכרה' - וכך טען גם אביגל בהקשר של האפשרות לערוך משאל בין ההורים לרצונם בבית ספר מזרם מסוים: 'אין כאן הסדר אידיאולוגי, אלא הסדר מיכני. רוב רובם של האנשים האלה הם מחוסרי הכרה ורחוקים מאתנו, ומשאל כאן יותר אבסורדי מאשר כל דבר אחר ... במשך השנה תהיה להורים איזה אוריינטציה על הזרמים, חלק יתקשר להסתדרות; עם השנה החדשה נמצא דרכים אחרות טובות יותר'.⁴² ציבור ההורים, שצריך היה להיות חלק מכילול גורמי החינוך והחברה לצורך מאמץ קליטת העלייה, לא היה ברובם הגדול של ריכוזי העולים, שותף אמיתי לכך.

הוויכוח על עצם קיומו של זרם-העובדים, שכבר נזכר לעיל, חרג ממערכת החינוך של הזרם גופא, ונגע גם לכלים הממלכתיים שהחל בן-גוריון להפעיל כתחליף לתנועות הנוער החלוציות וגרעיניהן ההתיישבותיים. הגדנ"ע והשח"ל, שכבר נזכרו לעיל, התחרו בפועל בפעילות החינוכית של זרם-העובדים בתחום קליטת העלייה. השילוב בין הפעילות הפורמלית בשעות היום לזו הפורמלית-למחצה בבית הספר ובתנועות הנוער בשעות אחר הצהריים היווה את אחד ממקורות כוחו של זרם-

39. 'לחבר העובדים בבתי-ה"ס לילדי העולים החדשים - מהמרכז לחינוך, 10.2.49, אה"ע IV 959/215.

40. 'ישיבת המרכז לחינוך, 22.2.51' (לעיל, הערה 38), עמ' 2.

41. 'במרכז לחינוך' (לעיל, הערה 4), עמ' 1.

42. 'ישיבת המליאה של המרכז לחינוך, 6.12.48, אה"ע IV 215, רשימה II/24.

התמודדות זרם-העובדים עם קליטת העלייה הגדולה

העובדים. תנועות הנוער של ארץ-ישראל העובדת הורשו לפעול בחצרות בתי החינוך, ו'חברת התלמידים' של בית הספר הושלמה בפעילות מוסדות החניכים של תנועת הנוער. שני כלים חינוכיים אלה של תנועת העבודה נועדו לחנך את העולים החדשים (ואת הוותיקים) להגשמה בהתיישבות - והנה בא מנהיגה הנערץ של התנועה והמדינה ושואף להפקיע תפקיד חינוכי זה ממערכת החינוך ההסדרותית למערכת הממלכתית. כילול גורמי החינוך של זרם-העובדים לצורך קליטת העלייה ההמונית נפגם משהושמו הדגש הציבורי והמשאבים בגדנ"ע הממלכתי, שפעל מחוץ לזרם-העובדים, ובכך גם הוצרו צעדיהן של תנועות הנוער החלוציות.⁴³

פילוג התנועה הקיבוצית, סמינר הקיבוצים שכבר נזכר ותנועות הנוער שהיו קשורות לתנועות ההתיישבותיות טלטל את זרם-העובדים טלטלה עזה. בית הספר הקיבוצי היווה מופת חינוכי לשאר בתי החינוך במושב, במושבה, ובעיקר בשכונות הערים. מחנכי הקיבוץ היו פעילים במוסדות זרם-העובדים וממורי ההלכה החינוכית שלו. בעקבות הפילוג - וגם על רקע המעבר מהיישוב החלוצי לממלכתיות של המדינה - עזבו חברים רבים את הקיבוצים ואת התנועות הקיבוציות; מרדכי סגל ויהודה רון-פולני ניצבו עתה משני צדי המתרס - הראשון בקיבוץ המאוחד והשני באיחוד-הקבוצות והקיבוצים - מה שהקשה עוד יותר על שניהם ועל שאר הפעילים להקדיש את עיקר המאמצים לקליטת העלייה, ואילץ אותם לסייע בשיקום מערכות החינוך המפולגות בקיבוצים. בנוסף לפילוג היישובים עצמם וסמינר הקיבוצים התפלגו גם תנועות הנוער החלוציות בערים ובקיבוצים; גם כאן השקיעו מחנכי התנועות הקיבוציות ומדריכיהן הבוגרים את מאמציהם בשיקום הקנים העירוניים והוותיקים ובהקמת 'חטיבות בני הקיבוץ' בקיבוץ המאוחד ובאיחוד-הקבוצות והקיבוצים; לתנועות הנוער בקרב ריכוזי העלייה החדשה לא נמצאו מספיק פעילים, וגם תגבורת/תוספת של מדריכים שהגיעה מתנועות הנוער ההסדרותיות לא היה בה די כדי להשלים את החסר.⁴⁴

המאבק בין הזרמים על החינוך בריכוזי העולים, ובעיקר במעברות ובמחנות העולים, נשא אופי פוליטי ותרבותי-ידתי שהפריע לעיסוק בקליטת העלייה הגדולה. בסוגיה זו דנה ועדת פרומקין ב-1950 - ועדת החקירה הממשלתית בנושא חינוך ילדי העולים - שצבי צמרת הקדיש לה, כאמור, מחקר מקיף, והחוקרים דון-יחיא והכהן דנו בה בהרחבה. לענייננו - הסטת זרם-העובדים (והזרמים האחרים) מן העיקר שבקליטת העלייה הגדולה אל שיקולים מפלגתיים זרים - די אם נזכיר ציטוטים לוחמניים אחדים מדיוני הימים ההם:

[הלפרין?]: 'ההרשמה הראשונה ביפו הראתה כי אלינו נרשמו 85% ... ביום

43. ראה פירוש אצל א' כפכפי, מדינה מחפשת עם, עמ' 35-38; צ' צמרת על השח"ל (לעיל, הערה 28); י' דרור על הקשר בין בתי הספר (בין היתר של הזרם) לתנועות הנוער בתקופת המנדט, 'תנועות הנוער ובית-הספר', בתוך: מ' נאור (עורך), תנועות הנוער, 1920-1960, עידן, 13, ירושלים 1989, עמ' 159-171.

44. פירוש, למשל: א' כפכפי, מדינה מחפשת עם, עמ' 66-73; י' דרור, 'התהוותן של תכניות הלימודים' (לעיל, הערה 2), עמ' 157-162.

הפתיחה נתגלה כי "המזרחי" סדר טיול, הסיע את הילדים באוטובוסים וכו' ... עכשו יש רדיפה מכוערת אחרי כל ילד ...; גורפינקל (ישראל גורי): 'אופיה של העליה הוא כזה, שלא תמיד אפשר לפעול באמצעים כשרים ...'; ווישינסקי: 'הנמוק של הרישום היה היסודי לחטיפת ילדים' (מליאת המל"ח, 6.12.48);

שריד: 'בת"א יש צורך לכבוש איזורים חדשים ואל להסתפק בבנינים הקיימים ולהתגלגל לשתי משמרות. יש גם לחדור לבתי"ס קיימים ולכבוש כתות מקבילות' (מליאת המל"ח, 21.2.49); וכן:

'היו זרמים אחרים, אשר מתוך פחד מהזרם "התוקפני" שלנו - השתמשו באמצעים בלתי כשרים וצעקו אחר-כך: "תיפשו את אלה הכופים", ונוצרה אתמוספירה מורעלת מסביב לרישום ...';

ביילי: '... גם מצד הסוכנות אנו נתקלים במצב קשה, למשל לגבי שעריה. בשביל ילדי הורים הממלכתיים לאגודת ישראל, נמצאו שם חדרים, אשר לנו - הרי נאלצנו לפלוש לחדרים ולתפוש אותם בשביל בית-ספר בשביל זרם העובדים' (מועצת החינוך בהסתדרות, 7.12.50).

מבחר דברים מדגמי זה צוטט מפי אישי ציבור מכובדים כבר אז, שהיו לימים חה"כ ישראל גורי, מנכ"ל משרד החינוך יעקב שריד ומזכיר מועצת פועלי פתח-תקווה חיים ביילי; הוא מלמד - כבפילוגים בתוך התנועה הקיבוצית ובמאבקים בין האסכולות השונות זרם-העובדים - על הסתת המאמץ מהעיקר ועל אי-כילול כל הכוחות החברתיים-חינוכיים לטובת מאמץ קליטת העלייה.⁴⁵

אחרון בגורמי החברה, ובעצם ראשון ומניע את הוויכוחים החינוכיים והחברתיים, היה הדיון הציבורי על מה שהפריע לעצם קיומו של זרם-העובדים - תפיסת הממלכתיות, שהכהן הגדירה אותה כך: 'רעיון הממלכתיות התמצה בתביעה להעמיד את מוסדות המדינה ורשויותיה כבעלות האחריות והסמכות העליונה להנהגתה של החברה, תוך הפקעת מרותן של מסגרות פרטיקולריסטיות'.⁴⁶ בן-גוריון, דינור שר החינוך ורבים מאנשי מפא"י במשרד החינוך תפסו את זרם-העובדים כמסגרת פרטיקולריסטית שצריכה להיטמע בחינוך הממלכתי הכללי ולהקרין השפעותיה למדינה כולה. זרם-העובדים, על כל חולשותיו שנמנו לעיל, לא הצליח לעמוד במאבק נגד גישתם הממלכתית של בן-גוריון ותומכיו; מאידך הוא לא הביא את ייחודו אל כלל העלייה הגדולה שנקלטה בישראל, משום שהידלדל מנכסיו החינוכיים-חברתיים בשל כל הגורמים הקוריקולריים, החינוכיים והחברתיים שתיארנו לעיל. התפיסה הממלכתית, שתוארה בהרחבה אצל כל חוקרי התקופה שמנינו לאורך

45. 'ישיבת המליאה של המל"ח, 6.12.48' (לעיל, הערה 42), עמ' 1-3; 'ישיבת המליאה ב-21.2.49', אה"ע IV 24/215, עמ' 4; 'מועצת החינוך בהסתדרות, 7.12.50/ישיבת אה"צ' (לעיל, הערה 24), עמ' 3, 5; 'צ' צמרת על ועדת פרומקין 1950: עולים ומעברות: עידן, 8 (לעיל, הערה 1).

46. ד' הכהן (לעיל, הערה 3), עמ' 29.

המאמר, החלישה את זרם-העובדים במבחנו החינוכי מול קליטת העלייה הגדולה, ובו-בזמן ביטאה את חולשתו כמערכת חינוך ייחודית בכלל.⁴⁷

מטרתו של מאמר זה היתה הצגת גישה מערכתית כוללת, חינוכית-חברתית כאחד, לסוגיית הקליטה החינוכית של העלייה הגדולה בישראל בשנים 1948-1953, נוסף על העבודות הקיימות, שהתמקדו בסוגיות הפוליטיות שבין המפלגתיות לממלכתיות ובין החוגים הדתיים לתנועת העבודה - שהבאנו מהן את עיקרי הדברים והפנינו אליהן את הקוראים. נוסף על הידוע על מאבקי ההישרדות מבית ומחוץ של זרם-העובדים - הדוגמה שבה עסקנו - הבלטנו את הפן החינוכי, את מערכות החינוך ותכניות הלימודים שלו, שניסו וכשלו בהתמודדות עם קליטת העלייה ההמונית. נראה שחרף המאמצים הרבים והכוונות הטובות והפנות הקליטה לא בוצעה כראוי לא רק בשל הגידול הלא-מבוקר של הזרם מבחינה איכותית, אלא משום חוסר האיזון וחוסר הכילול בכל מערכות תכניות הלימודים, החינוך והחברה שהיו מעורבות במשימה לאומית זו. מערכת תכניות הלימודים של זרם-העובדים שנועדו לעולים הבלטה מדי את הייחוד הציוני-סוציאליסטי והחסירה במרכיב היהודי; בפועל דמו מרבית התכנים לאלו של הזרם-הכללי, ובהדרגה אבד ייחודו הדידקטי של הזרם - מה שגרע מיכולתו להתמודד עם קליטת העלייה על-פי דרכו. מערכת החינוך שלו, ובפרט הסמינרים שלה, לא נערכו כראוי להכשרת המורים הרבים שנדרשו, להשתלמויותיהם ולייעוץ המקצועי שנוקקו לו. 'הפשט הדתי' שבתוך הזרם רק חידד את הבעייתיות של לימודי היהדות בתכניות הלימודים, ומדיניות 'כור ההיתוך' פגעה גם היא בקליטת העלייה. הוויכוחים בתוך הזרם על המשך קיומו - כמו-גם תפיסת הממלכתיות של בן-גוריון, שהופעלה בחברה הישראלית כולה - הביאו את ראשי זרם-העובדים לעסוק בהישרדות, בהתפשטות בכל מחיר, ללא התאמת התכניות והמורים החדשים למטרות הזרם. גורמי החינוך הללו לא כוללו יחדיו בתוך זרם-העובדים לשם קליטת העלייה הגדולה - וכך גם גורמי מערכת החברה שסבבה את הזרם: רוב הורי הנקלטים לא הודו עם מטרות זרם-העובדים; הגדנ"ע והשח"ל התחרו ופגעו בתנועות הנוער החלוציות שהשלימו את פעולת בתי הספר של הזרם בקליטת העלייה - ואילו פילוגי התנועה הקיבוצית, הסמינרים ותנועות הנוער, והמאבק על חינוכם של ילדי העולים במחנות העולים ובמעברות, הסיטו את הקולטים בזרם-העובדים מהעיקר. מכלל לא ניתן ללמוד את ההן: מ'חקר המקרה' של התמודדותו של זרם-העובדים עם קליטת גלי העלייה הגדולה בשנות המדינה הראשונות אפשר להסיק מה דרוש לקליטה חינוכית של גלי עלייה בכלל; ניתן ליישם גישה מערכתית כוללת דומה לגבי קליטה חינוכית-חברתית של גלי עלייה אחרים - וליישם את העקרונות התמציתיים שנמנו בסיכום בהתאם לתנאי הזמן והמקום במחקרו של זמן עבר נוסף, בהווה ואולי אפילו בעתיד.

47. שם, עמ' 29-31; א' דון-יחיא (לעיל, הערה 3), עמ' 463-489; א' כפכפי, מדינה מחפשת עם, עמ' 23-34.